

Филология / Филология / Philology

XX АСРНИНГ 20-30-ЙИЛЛАР ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА МОТИВЛАРНИ
ҚЎЛЛАШНИНГ СИНТАКТИК ЖИҲАТЛАРИ

Ойбек Абдумансурович Кучкаров

Таянч докторант,

З.М.Бобур номидаги Андижон давлат университети

kuchkarovo15@gmail.com

Аннотация: Мақолада XX асрнинг 20-30-йиллар ўзбек шеъриятидаги мотивларни қўллашнинг синтактик жиҳатлари ҳақида асосли мулоҳазалар билдирилган. Шунингдек мақолада давр шеъриятидаги мотивлар синтаксикаси, яъни уларнинг ўзаро алоқага киришиши ва шеър таркибидағи тематик-гоявий бирликлар сифатида намоён бўлувчи мотивлар комплексларини ҳосил қилишини ўрганилиб, шу масалани конкрет шеърлар таҳлили мисолида очиб берилган.

Калит сўзлар: мотив, поэтик мотив, мотивлар синтаксиси, сюжет гапи.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОТИВОВ В УЗБЕКСКОЙ
ПОЭЗИИ 20-30 ЛЕТ XX ВЕКА

Ойбек Абдумансурович Кучкаров

Докторант (Phd),

Андижанский государственный университет им. З.М.Бабура

kuchkarovo15@gmail.com

Аннотация: В статье даны обоснованные комментарии к синтаксическим аспектам использования мотивов в узбекской поэзии 20-30-х годов XX века. В статье также исследуется синтаксис мотивов в поэзии того периода, то есть их взаимодействие и формирование комплексов мотивов, которые проявляются в стихотворении как тематико-мировоззренческие единицы, и этот вопрос раскрывается при анализе конкретных стихи.

Ключевые слова: мотив, поэтический мотив, синтаксис мотивов, сюжетная постановка.

SYNTAX ASPECTS OF THE USE OF MOTIVES IN UZBEK POETRY OF 20-30 YEARS OF
THE XX CENTURY

Oybek Abdumansurovich Kuchkarov

Phd Student,

Andijan State University named after Z.M.Babur

kuchkarovo15@gmail.com

Филология / Филология / Philology

Abstract: The article provides reasonable comments on the syntactic aspects of the use of motifs in Uzbek poetry of the 20-30s of the XX century. The article also examines the syntax of motives in the poetry of the period, ie their interaction and the formation of complexes of motives, which are manifested as thematic-ideological units in the composition of the poem, and this issue is revealed in the analysis of specific poems.

Key words: motive, poetic motive, syntax of motives, plot statement.

Кириш

Мотивлар лингвистик сўзга, мотивлар асосида ўсиб чиқувчи мураккаб нарратив тузилмалар – фабулавий “гап” ва сюжет “жумла”си – типологик жиҳатдан лисоний гап ва нутқий гап (высказывание)га монанд” [1.63] эканлиги ҳақида аввалги мақоламиизда айтиб ўтган эдик. Уларни ўрганишда тил қонуниятларига, тилшунослик фани ютуқларига таяниш самарали эканлиги ҳам таъкидланиб, ушбу мақолада биз шу йўлдан бордик. Эндиғи вазифамиз ўрганилаётган давр шеъриятидаги мотивлар синтактикаси, яъни уларнинг ўзаро алоқага киришиши ва шеър таркибидаги тематик-фоявий бирликлар сифатида намоён бўлувчи мотивлар комплексларини (худди сўзлар ўзаро грамматик-мазмуний алоқалар асосида грамматик-семантик-фонетик бутунликлар – синтагмалар ҳосил қилгани каби)ни ҳосил қилишини ўрганиш бўлиб, ушбу фаслда шу масалани конкрет шеърлар таҳлили мисолида кўриб чиқамиз.

Асосий қисм

Мотившуносликда мотивлар синтактикаси масаласи ҳозирга қадар ҳам асосан ривоявий эпик асарлар мисолида тадқиқ этилган бўлиб, масаланинг лирик асарларга татбиқи эътибордан четда қолиб, айрим асарлардагина жуда қисқа тўхталиб ўтилган. Бу ҳолга эътиборини қаратган Б.Н.Путилов ҳам фольклоршуносликда мавжуд анъана инерциясига кўра сюжет

категориясини (мотивлар синтактикаси эса шу тушунча билан чамбарчас боғлиқ) ўрганиш ривоявий ва драматик асарлар, яъни макон ва замонда юз бериб, ўзининг тугуни, ривожи, кульминацияси ва ечимиға эга бўлган воқеабанд сюжетлар билан чекланиб қолишин айтади. Ҳолбуки, фольклорда бундай динамик сюжет элементар шаклдагина – “бошланғич ривоявий ситуация” кўринишида мавжуд бўлган талай асарлар бор. Олим бу ўринда воқеага туртки берган ҳолат, уни ҳаракатга келтирган тугуннни назарда тутадики, ўша тугундан келиб чиқиб воқеани, персонажлар орасидаги муносабатларни, уларнинг моҳияттан сюжетга хос бўлган алоқаларини катта аниқлиқда тиклаб олиш (тасаввурда) мумкин. [2.92] Бу ўринда Б.Н.Путилов рус ҳалқ оғзаки ижодидаги лирик қўшиқларни назарда тутган. Албатта, худди шундай хусусият ўзбек ҳалқ оғзаки ижодидаги кўплаб лирик қўшиқларда ҳам кузатилиши табиий. Мисол учун, ўзбек ҳалқ оғзаки ижодидаги “Оқ илон, оппоқ илон”, “Шода-шода марварид”, “Йўл бўлсин” каби кўплаб қўшиқлардаги лирик қаҳрамон кечинмаларига сабаб ва асос бўлган воқеаларни тасаввурда тиклаш мумкин. Яъни бу нафақат рус ё ўзбек фольклори, умуман лирика табиатига хос хусусият, бунаقا шеърлар ёзма адабиётда ҳам катта ўрин тутади. Шунингдек, лирикада сюжети тасаввур қилинадиган эмас, аниқ кўзга ташланадиган, воқеанинг асосий нуқталари жуда қисқа ёритилган

Филология / Филология / Philology

шеърлар ҳам; воқеа том маңнода лирикага ҳос, яни лирик қаҳрамон күнглидагина содир бўладиган шеърлар ҳам бор. Мотивлар синтаксиси сюжет билан боғлиқ бўлгани учун ҳамда сюжетлилик нуқтаи назаридан ўрталиқдан жой олганини ҳисобга олиб мотивларнинг ўзаро боғланишларини кузатишни биз биринчи типдаги шеърлардан бошлаймиз. Бизнингча, Чўлпоннинг “Ички ҳислар остида...” номли шеъри шунаقا шеър типига мисол бўла олади.

Аввало, шеърдаги “бошланғич ривоявий ситуация”ни тавсифлаш керак. Ўзи аслида ҳам муаллиф шеърига эпиграфни энг аввало ўқувчининг шуни тасаввур этишига ёрдам бериш мақсадида киритган. Эпиграф мана бу: “Танса кечасида қоғоздан гул сотиб юрган бир қизга”. Гарчи эпиграф мазмуни ва шаклига кўра бағишлиов бўлса ҳам, яна таъкидлаймиз, унинг асосий функцияси лирик кечинма юзага келган вазиятни, яни “бошланғич ривоявий ситуация”ни ўқувчига тасаввур эттиришдир. Ундан аён бўляптики, лирик қаҳрамон танса кечасида қоғоз гул сотиб юрган татар қизини учратган ва унга нисбатан күнглида ошиқона ҳислар туғилган. Лирик шеър учун бундан ортиқ тафсилотлар, яни бунгача (масалан, қандай қилиб танса кечасига келиб қолгани турлича йўсинда ҳикоя қилиниши мумкин ва б.) ва бундан кейинги ҳолатлар муҳим эмас, чунки воқеа энди унинг кульминациясида турган лирик қаҳрамон кўнгилда яштилади. Яни лирик сюжет воқеасининг ўзига хослиги ҳам шунда. Лирик воқеани яштиш энди мотивларнинг ўзаро алоқага киритилиши асосида амалга ошади. Аввало, шеърда иккита субъект – “туташ” ва “биз” мотивлари қарши қўйилади:

“туташ” чопиб юради – “биз”га эътибор бермайди – “биз” эса туташга “туташган” – “туташ” бўлса унга бир жилмайишни ҳам ортиқ қўради:

Ҳай туташ, кўп чопдингиз... Бизлар туташдик сиз учун!

Бир кулиш, бир жилмайиш ортиқми дерсиз биз учун? [3.97]

Яни бу ўринда анъанавий “ошиқ – бепарво ёр” инвариант мотивининг шеърдаги конкрет варианти юзага чиқмоқда. Саналган мотивлар орқали шеърда “ёрга интизор ошиқ” темаси қўйилди, маълум қилинди. Бундан ташқари, банд мазмунан нисбий тугалликка эга бўлди, яни тил нуқтаи назаридан гапга teng ҳолат воқеланди. Бу ерда нисбий тугаллик деганимиз ҳали нутқий гап тугалланмагани билан изоҳланади. Бундаги мазмунан нисбий тугалланганлик “туташ” нега “биз”га эътиборсиз бўлди?” деган саволнинг ҳосил қилиниши билан боғлиқ, бу билан у кейинги банд тақозо этилади, бандлар бир бутунга боғланади:

Тўлди қўқракка бу тун гуллар,
чечаклар, лолалар,

Сиз қадаб қўймасангиз, бир пулга
турмайдир улар...

Кўряпмизки, кейинги сюжет гапи аввалги бандда ҳосил қилинган саволга жавобдан бошланади: бошқа “гул, чечак, лола”ларга тўла (яни “биз” эътиборга нолойиқ эмас, унга бошқалар эътибор қилган) “кўқрак” – (лекин) улар “бир пул турмайди” (“биз” учун қимматга эга эмас) – “туташ” қадаган гулгина қимматли бўлади. Бу ерда ҳам мотивлар лирика табиатига хос равишда биринчи бандда қўйилган “ёрга интизор ошиқ” темасини юқорироқ даражада такрорлаб таъкидламоқда, яни ривожлантироқда. Бу эса “ошиқ – бепарво ёр” мотивига ёндош “ёр бир

Филология / Филология / Philology

тарафу – жами олам гўзаллари бир тараф” инвариант мотивининг варианти орқали амалга ошмоқда. Ушбу инвариант ҳам анъанавий характерга эга бўлиб, мумтоз шеъриятда жуда кенг қўлланган.

Учинчи сюжет гапидаги “биз”нинг кўксига “туташ”нинг гул санчиши мотиви аввалги банддаги “кўкрак тўла гуллар” мотиви билан боғланади:

Жингалак соchlар билан кўз ўйнатиб, гул санчдингиз,

Оҳ, фақат, дилда муҳаббатдан жароҳат очдингиз!

Туташнинг “гул санчиши” мотиви (у ҳам анъанавий “бепарво ёрнинг бир қиё боқиши” инвариант мотивининг варианти)га “дилда жароҳат очилди” мотиви зидлик ҳосил қиласи. Чунки бу ошикка ҳаловат ёки ҳушнудлик келтиргани йўқ, аксинча (яъни анъанавий “ёр илтифотининг ошиқ дардени янгилаши, кучайтириши” мотиви юзага келади). Демак, мотивлар орасидаги мантиқий зидлик имплицит мотивга ишора қиласи.

Кейинги гап аввал бунгача ифодаланган ҳолатни умумлаштириб ифодалайди: (бошқа) “гул чечаклар” кўксимда сўлади – фақат “сиз” (“туташ”) кўнгилда яшнаб юрасиз (ишқий шеърлардаги анъанавий “барча гуллардан аълоси – сен” мотиви):

Гул-чечак ҳам лолалар бағримда сўлгай тезгина,

Кўп замон яшнаб юрасиз кўп кўнгилда сизгина...

Кўрганимиз каби мотивининг ўзига яқин ёки бошқа мотивларни келтириб чиқариши мотивнинг сюжетга айланишини белгиловчи қонуниятлардан бири саналади. Мотивга семантик ёндашув

тарафдорларидан бири А.Л.Бем мотив ўзида кейинги ривожланиш, яъни ўзидан янги мотивларни ўстириб чиқариш, ёндош мотивлар билан мураккаблашиш имконига эгалигини айтади. Унингча, аслида сюжет шу йўсинда ривожлантирилган мотивдир. [4.227] Яъни, масалан, “хорижлик қизнинг асирга муҳаббати” мотиви ўзидан “хорижлик қизнинг асири қутқаради” мотивини келтириб чиқаради ва ҳоказо. Бундан, Б.Путилов айтганидек, мотив шунчаки сюжет йиғиладиган элемент эмаслиги маълум бўлади. Аксинча, эпик мотив маълум даражада сюжет ривожини дастурлаштиради, яъни мотивда сюжетнинг ривожи у ёки бу тарзда мавжуд бўлади. [5.141] Бизнинг кузатишларимиз мотивнинг эпик асар мисолида ишлаб чиқилган кўплаб қонуниятлари лирикада ҳам унинг ўзига мувофиқлашган равища амал қилишини кўрсатади. Шу билан бирга, улар таҳлил давомида биз дуч келаётган мураккаб ҳолатлар, ўртага чиқаётган турли саволлар мотив масаласи лирикага татбиқ этган ҳолда маҳсус тадқиқ этиш зарурати аллақачон етганини ҳам кўрсатади.

Таҳлил қилинаётган шеърнинг бешинчи бандида “биз фақир” мотиви билан у орқали юзага чиқарилган (тасаввурда) имплицит ҳолатдаги “сиз – малика” мотиви ўзаро қаршилантирилади (анъанавий “ёр шоҳу – ошиқ гадо” инвариант мотиви):

Биз фақир... кўп ақча йўқ... топганни солдик халтага,

Ҳар ўтиш, ҳар бир кўриш чоғида аччиқ – бу нега?

Ошиқнинг ғариб ҳолида борбудини ўз ёрига нисор (“топганни солдик халтага”) этиши мотиви билан “марҳаматсиз ёр” (шунчаликда ҳам

Филология / Филология / Philology

ошиққа марҳамат қилмаган ёр) мотиви қарши қўйилади, бундан шикоят қилинади, “ситамкор ёр” ва “хайрон ошиқ” (“бу нега?”) мотивлари юзага келади.

Шеър давомида намоён бўлувчи “биз” – бошқалардек эмас” мотиви ҳам мумтоз шеъриятимиздаги анъанавий мотивни – “ошиқ”нинг бошқалардан ажralиб (ўз дарди билан, гўё мажнун бўлиб, девона бўлиб, хуллас, одамлардан фарқланиб) юришни ёдга солади:

Тубда биз мундай ўйинлардан тақир tot олмадик,

Бошқалардай чопчишиб, масрур бўлиб ўйнолмадик...

Дарҳақиқат, “биз” бошқалардан фарқ қиласи: бошқалар танса тушиб яйрайди (аслида тансага ҳамма ҳам шунинг учун келган) – “биз” эса улардай “чопчишиб, масрур бўлиб ўйнолмайди”. Сабаби шундаки, унга “мундай ўйинлардан tot йўқ” – унга ёр керак. Яъни бу ўринда ҳам “олам лаззати бир тараф – ёр бир тараф” тарзидағи анъанавий инвариант мотивнинг замонавий варианти намоён бўлади. Охирги банддаги “биз”нинг фақат “ёр”ни кўриши ҳам бу мотивнинг маъносини таъкидлаб кучайтиради:

Бу кеча кўрдик фақат сизни – юрак бир ўйнади!

Ёзмас эрдим, афв этарсиз – ички ҳислар қўймади!

Айтиш керакки, яқунда биринчи мисра анъанавий мотивларга боғлансада, иккинчи мисра тамоман янги, замонавий руҳда битилган. Бунда “ёзмас эрдим – ёздим” зидлиги ички ҳислар ҳақиқатан ҳам кучли бўлгани, ҳақиқатан ҳам “юрак ўйнагани” ва қўнгилда ҳислар бўронини қўзғаганини асослашга хизмат қиласи.

Конкрет шеърдаги лирик сюжетнинг ривожланиши, ундаги лирик қаҳрамон кечинмаларининг динамикаси ҳақиқатан ҳам мотивлар лирикада ҳам сюжетни ҳаракатга келтиришда жуда муҳимлигини кўрсатади. Таҳлил жараёнида мотивларнинг ўзаро алоқалари моҳияттан гап қурилиши, агар кенгроқ қаралса, матн қурилиши қонуниятларига монанд эканлиги кузатилди. Ҳар бир мазмунан нисбий тугалланган сюжет гапи ўзидан кейингисининг бўлиши тақозо этиладиган ё шаклий, ё мазмуний боғлама чиқариб кетиши матн қурилиши қонуниятларига мувофиқ бўлиб, бу асар матнини ҳақиқий тўқимага айлантиради. Кўриб ўтилган шеърда бандлар орасида кузатилувчи мазмуннинг бирмунча ўзгартирилган, кучайтирилган бўлса ҳам яққол кўзга ташланадиган тақори мавжуд. Бу ҳам лирик асарга хос ва унинг учун камчилик эмас, балки кўп ҳолларда, агар маълум бадиий-эстетик мақсадни кўзлаб қилинган бўлса, фазилат бўлиб чиқади. Жумладан, таҳлил қилинган шеърда ҳам бу шеърнинг тематик қурилишидаги ютуқли томон деб баҳоланиши мумкин. Умуман эса, лирикада бундай композицион қурилишнинг ўзини оқлаши унда бутунлик лирик субъектнинг битталиги ҳисобига таъминланиши билан боғлиқдир. Чунки шеър давомида лирик субъектнинг кечинмалари қанчалик хилма-хил бўлиши ва неча марталаб ўзгаришидан қатъи назар, уларни қўнгилдан кечираётган субъектнинг битта эканлиги асар бутунлигининг кафолати бўлиб қолаверади.

Хунос

Юқорида таҳлилга тортилган Чўлпон шеъри ташқи қурилиши жиҳатидан бошқа шеърларга ўхшашдек

Филология / Филология / Philology

кўрингани билан, улар ички структураси – мотивларнинг семантик ва шаклан боғланишлари асосида ҳосил қилинган мотив комплекслари (синтагма) ва сюжет гаплари нуқтаи назаридан жиддий фарқ қилишига ишонч ҳосил қилдик. Бизнингча, Чўлпоннинг шеъри сюжет қурилиши (ёки тематик композицияси)га кўра уюшиқ гаплар билан мураккаблашган битта гап дан таркибланган матнга тўғри келади.

Таҳлилларда маълум бўляптики, мотивларда ҳам худди сўзлардаги каби валентлик хусусияти бор, фақат бу хусусият ўзига хос тарзда намоён бўлади. Лирик асарнинг тематик композицияси (ёки сюжети) ўзаро алоқа-муносабатга киришиб нисбий бутунлик ҳосил қилувчи мотивларнинг комплексларидан таркиб топади. Яъни шу тариқа мотив комплекслари шеър таркибидаги тематик-гоявий бирликни ҳосил қилади. Бу бирликлар эса тил синтаксисига қиёсан олинса гоҳ синтагма, гоҳ содда ё қўшма гап шаклида намоён бўлади. Шеърда сўз эмас, образ орқали ифода этилаётган мазмунни англашда мотив таҳлили муҳим аҳамият касб этади.

Лирикада сюжетнинг ривожланиши, лирик қаҳрамон кечинмалари динамикаси мотивларнинг ўзаро алоқа-муносабатга кириши ҳисобига амалга ошади. Мотивларнинг ўзаро алоқалари моҳияттан гап қурилиши, матн қурилиши қонуниятларига монанд. Мазмунан нисбий тугалланган сюжет гапи кейинги гапни тақозо этади, чунки унда шуни заруратга айлантирувчи шаклий ё мазмуний боғлама мавжуд. Бу ҳол лириканинг сюжет қурилиши матн қурилиши қонуниятларига мувофиқлигини кўрсатади.

Сўзлардаги каби мотивларда ҳам валентлик хусусияти мавжуд. Семантик жиҳатдан боғлана оловчи мотивлар ўзаро алоқа-муносабатга киришиши асосида мотив комплекслари ҳосил бўлади. Худди шу мотив комплекслари лирик асарнинг тематик композициясини ташкил қиласи. Мотив комплекслари шеър таркибидаги тематик-гоявий бирлик бўлиб, улар тил синтаксисига қиёсан олинганда синтагма, содда ё қўшма гап шаклида намоён бўлади. Шеърда ифодаланаётган бадиий мазмуни, яъни бадиий тил (образлар тили) орқали ифода этилаётган мазмунни англашда ҳар бир мотив семантикаси (жумладан, эҳтимолий семалари)ни ва уларнинг алоқа-муносабатлари (синтактикаси)ни муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Силантьев И.В. Поэтика мотива. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 63.
2. Путилов Б.Н. Веселовский и проблемы фольклорного мотива // Наследие Александра Веселовского. Исследования и материалы. – СПб, 1992.
3. Чўлпон. Асарлар. 1-жилд. – Т.: Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1993. – Б. 97.
4. А. Бем. К уяснению историко-литературных понятий // Изв. Отд. рус. яз. и лит-ры АН. 1918. Т. 23. Кн. 1. – СПб., 1919. – С. 227.
5. Путилов Б.Н. Мотив как сюжетообразующий элемент // Типологические исследования по фольклору: Сб. ст. В память В. Я. Проппа. – М., 1975. С. 141-155.